

De werkwoordelijke eindgroep en nog steeds geen einde?

Georges De Schutter, erelid van de KANTL

Samenvatting

In de studie van de woord- en constituentordering van het Nederlands neemt de verbale eindgroep al een halve eeuw een prominente plaats in. Deze tekst gaat uitsluitend over tweeledige woordgroepen; in zulke verbale eindgroepen lijkt de positie van de twee componenten ten opzichte van elkaar absoluut vrij; dit is in flagrante tegenspraak met het Humboldtiaanse principe van de een-op-een-relatie tussen vorm en betekenis. Het overvloedige onderzoek van de laatste halve eeuw is recent heel adequaat samengevat door De Sutter, Speelman en Geeraerts (2007) in het *Principe van Ritmische Alternantie* (PRA). Dit principe stelt dat in contexten waarin de eindgroep gecombineerd wordt met een focalische (en dus ook sterk beklemtoonde) constituent, bij voorkeur oppervlaktestructuren gebruikt worden met maximale afstand tussen de zwaar betoonde constituent en het VD, dat ook een zwaar accent draagt. Extrapositie van de focalische constituent zal dus een factor zijn om het hulpwerkwoord achter het VD te plaatsen (b.v. *dat hij het **gedaan** heeft voor **je eigen welzijn***), terwijl het hulpwerkwoord bij voorkeur op de eerste plaats komt als een 'primaire constituent' aan de werkwoordgroep voorafgaat (b.v. *dat hij naar **huis** is **gelopen***). Dit verklaringmodel is buitengewoon succesrijk. Er is maar een type van werkwoordelijke eindgroep dat zich aan de verklarende kracht van het PRA onttrekt: dat met een scheidbaar samengesteld hoofdwkwoord (b.v. *mee-nemen*). In die categorie is er meestal geen verschil in afstand tussen het eerste en het tweede deel van de combinatie, welke volgorde ook optreedt, cf. (*dat ze het heeft **meegenomen** – **meegenomen** heeft*; toch is er een uitgesproken voorkeur voor de volgorde met hulpwerkwoord voor VD. Om die sterke tendens te verklaren, wordt in deze tekst een *Principe van Metrische Alternantie* (PMA) naast het PRA geplaatst: in de werkwoordelijke eindgroep blijkt een sterke voorkeur te bestaan voor regelmatige jambische patronen. Natuurlijk kunnen er conflicten bestaan tussen tendensen op basis van PRA en PMA. De tekst gaat niet in op dit type van conflicten, omdat daarvoor een veel groter corpus nodig is dan mij ter beschikking stond.

De bespreking van het PMA volgt op een samenvatting van alle essentiële elementen van het historische én het synchrone onderzoek over de ordeningsalternantie in de werkwoordelijke eindgroep.

Correspondentie

Georges De Schutter
KANTL,
Koningstraat 18,
9000 Gent

Email

georges.de.schutter
@telenet.be

Zowel het PRA als het PMA worden geïllustreerd met statistische waarnemingen aan een nieuw samengesteld corpus. Op die manier kan hopelijk de impact van het ‘nieuwe’ PMA op voorafgaand onderzoek gemeten worden.

Abstract

Among the characteristics of word and constituent ordering in Dutch the sentence final verb group occupies a prominent place, and has been doing so since the nineteen sixties. This article is solely concerned with binary groups. In such verbal groups the two elements appear to be absolutely free in their mutual positions, and this seems to be a refutation of the Humboldtian principle of the one to one relation between form and meaning. The ample research of the past half century was summarised recently in the *Principle of Rhythmic Alternation* (PRA), by De Sutter, Speelman & Geeraerts (2007). This principle says that contexts in which the final verb group is combined with a strong focal (and thus heavily stressed) constituent favour surface structures with maximal distance between the heavily stressed constituent and the PP, which is also strongly stressed. Thus extraposition of the focal constituent will naturally cause the auxiliary to be put behind the PP (e.g. *dat hij het **gedaan** heeft voor **je eigen welzijn***), whereas auxiliaries tend to come first if a ‘primary constituent’ precedes the final verb group (e.g. *dat hij naar **huis** is **gelopen***). This explanatory model proves extremely successful.

There is only one type of final verb group that does not fall within the explanatory scope of the PRA, namely the one with a discontinuous compound (e.g. *mee-nemen* ‘take along’) as a main verb. In this category the ordering variation does not usually cause a difference in distance between the first and the second part of the combination; cf. (*dat ze het heeft **meegenomen** – **meegenomen** heeft*); still there is a marked preference for the word order with aux preceding PP. To explain this strong tendency, this text argues for a *Principle of Metric Alternation* (PMA), as a complement to the PRA: there appears to be a strong preference for regular iambic metrical patterns in the final verb group. It is clear that there may be a conflict between tendencies due to PRA and PMA. The text does not go into this or any other ‘conflict’, because a much larger corpus will be needed to get any insight into such problems.

The discussion of the PMA is preceded by a summary of all essential elements of both historical and synchronic research on the ordering alternation in the final verb group. Both the PRA and the PMA are illustrated with the results of statistic research on a new corpus. In this way the impact of the newly postulated PMA on pre-existing research can be measured.

1. INLEIDING: PROBLEEMSTELLING EN HISTORISCHE ACHTERGROND

1.1 DE WERKWOORDELIJKE EINDGROEP ALS SYNTACTISCH COMPLEX

De intense belangstelling voor de werkwoordelijke eindgroep (de kern dus van het ‘vierde zinsstuk’ (De Schutter, 1976), of de ‘tweede zinspool’ (ANS², 1997) dateert van het midden van vorige eeuw, toen kort na elkaar twee aanzetten tot studie verschenen: Van den Berg (1949) en Meeussen en Vanacker (1951). Er zijn bij dat belangstellingsveld twee heel verschillende stukken problematiek aan de orde:

- het semantische, met daarbij vooral passiviteit, temporaliteit, modaliteit, aspectiviteit, causaliteit, uit te drukken door zgn. ‘hulpwerkwoorden.’, en toe te passen op andere werkwoorden (de ‘hoofdwerkwoorden’);
- zuiver syntactische eigenaardigheden, waarvan de voornaamste, en ook de meest in het oog vallende wel het feit is, dat die hulp- en hoofdwerkwoorden in bepaalde zinstypen samen achteraan terecht komen, en daar de ‘werkwoordelijke eindgroep’ vormen.

Voorbeelden zijn:

- (1) (ik denk) dat ze ten onrechte *verdacht wordt / wordt verdacht*
- (2) (het is fout) om dat *beweerd te hebben / te hebben beweerd*
- (3) (ik denk) dat ze dan wel *verschijnen zal / zal verschijnen*
- (4) ze is hem meer dan eens uit het café *gaan halen / *halen gaan*

In deze tekst komt alleen het syntactische gedrag van hulpwerkwoorden aan bod, en het studiedomein omvat uitsluitend tweeledige eindgroepen met werkwoorden die (perfectische) temporaliteit en/of passiviteit tot uitdrukking brengen: *worden*, *hebben* en *zijn* (bij dat laatste zowel het passieve als het mediale gebruik); die hulpwerkwoorden hebben een VD als complement. Er wordt geen verschil gemaakt tussen tweeledige eindgroepen in bijzinnen, beknopte bijzinnen en hoofdzinnen (dat laatste als deel van een meerledige combinatie, zoals geïllustreerd in zin (4)).

1.2 VOLGORDEVARIATIE IN HET COMPLEX HULPWERKWOORD + VD

Worden, *hebben* en mediaal en passief *zijn* zijn de enige hulpwerkwoorden die in de werkwoordelijke eindgroep nog heel vlot van plaats kunnen wisselen met het ‘hoofdwerkwoord’. Nu is er over die variatiemogelijkheid nogal wat

gedebatteerd in de loop van de laatste decennia. Ik ga op de soms vrij verhitte discussies in deze context niet in, maar herhaal wel nog even dat een aantal taalzuiveraars ervoor gepleit hebben – en dat eigenlijk nog steeds doen – om de volgorde met het hulpwerkwoord achteraan (b.v. ‘*geholpen heeft*’) uit de ‘verzorgde’ taal te bannen. De argumenten daarvoor zijn decennia oud, maar klinken ook op dit ogenblik nog vertrouwd in de oren; ik vat samen:

- De gewraakte volgorde was nu eenmaal bij auxilia die een VD-complement regeerden veruit de meest gebruikelijke in de Nederlandse dialecten, vooral in die van de noordelijke provincies van het Koninkrijk der Nederlanden, maar ook in die in het zuiden (alle Vlaamse, Brabantse en Limburgse dialecten, zowel in België als in Nederland); in de daartussen gesproken variëteiten is de volgorde in kwestie ten minste even frequent als de omgekeerde.¹ Zo is het patroon met VD-aux in die volgorde geassocieerd geraakt met de kwalificatie ‘dialectisch’ en ‘dus’ met het idee dat het niet in de verzorgde taal thuishoorde (cf. hiervoor b.v. Sassen 1963).

Bij auxilia met een infinitiefcomplement (b.v. ‘dat ze het *doen* zal’) was/is dezelfde volgorde alleen nog levend in de meest noordelijke dialecten. In alle centrale en zuidelijke gesproken taalvormen is bij dit type de volgorde met hulpwerkwoorden vooraan al een paar generaties de enige echt gangbare.²

- Wellicht is dat een bijkomend argument geweest om ook bij *hebben*, *worden*, *zijn*, *liggen* e.d. de volgorde met aux achteraan in de ban te doen (zo kregen we nu eenmaal een homogene regel voor alle hulpwerkwoorden).
- En wat bij sommigen ook een rol gespeeld heeft, was de overweging dat een woordgroep als ‘*gespeeld heeft*’ letterlijk afgekeken lijkt van het Standaard Duits, waar de opeenvolging met aux achteraan de enige mogelijkheid is (geworden is, zoals iedereen die de taalhistorie bestudeerd heeft weet). Er zijn dus ook mensen opgestaan die de constructie als een germanisme veroordeelden, cf. voor een overzicht o.a. Michels (1959, p. 207), Stroop (1970, p. 134), Haeseryn (1990, p. 40-41).

Gegeven dit complex van misvattingen is het wellicht zinvol op het ontstaan van de volgordevariatie in te gaan. Ik doe dat in punt 1.3

¹ Cf. A. Pauwels (1953), en recent de SAND (2008), kaarten 14 a-b, 15a + *Commentaar* (16-17).

² Men kan zich afvragen hoe het komt dat de twee typen in de natuurlijke dialecten zo verschillend behandeld zijn gaan worden. Aan het einde van dit artikel zal ik een suggestie doen voor een verklaring. (nauwelijks nog oppositie tussen de twee volgordes, waardoor die hun aantrekkelijkheid verloren), cf. punt 5.6

1.3 DE VOLGORDEVARIATIE ALS UITLOPER VAN EEN (GROTENDEELS MISLUKTE) MIDDELNEDERLANDSE VOLGORDEVERNIEUWING

De volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep is de laatste rest van een algemene volgordeverandering in het Middelnederlands. We kunnen er veilig van uitgaan dat de oorspronkelijke SOV-volgorde van het Oudgermaans in het vroegste Middelnederlands nog bijna onverkort geldig was. Alleen in de meeste typen van hoofdzinnen was het principe ‘verb-second’ (eigenlijk beter: P2-plaatsing van de *persoonsvorm*) zich volop aan het ontwikkelen. Het vrijwel volledig doortrekken van dat principe heeft uiteindelijk ook tot de ronduit complex te noemen situatie in het hedendaagse Nederlands (en Duits, Afrikaans en Fries) geleid, met een fundamenteel lijkende oppositie tussen hoofd- en bijzinsvolgorde.

Maar in het latere Middelnederlands begon, zoals trouwens in alle Germaanse talen, een andere verandering opgang te maken: het veralgemenen van de mogelijkheden om sterk focalische constituenten buiten de tang te plaatsen (te extraponeren),³ zoals we dat zien in de volgende zinnen, die ik ontleen aan De Schutter (1988, p. 391):

- (5) (Ic ben dis nit wert) dat ic heete dyn sone ((**Ik ben het niet waard dat ik je zoon heet**)
- (6) dat nimene bi quadheden én stic hem selven vinse besiect (**dat niemand zich te kwader trouw gedurende een tijd ziek voor-doet**)

De nieuwe regel heeft het in het Nieuwnederlands, in tegenstelling met b.v. het Nieuwengels, de moderne Scandinavische talen en het Jiddisch,⁴ niet gehaald (evenmin trouwens in het hedendaagse Duits). De mogelijkheid om op het werkwoord in eindpositie nog een complement te laten volgen is vanaf de zestiende eeuw in heel snel tempo weer afgebouwd, en voor de meeste constituententypen volledig uit de taal verdwenen.⁵ Maar niet dus bij dit speciale type van woordgroep, met een hulpwerkwoord dat eigenlijk meer en meer gevoeld werd als een semantische specificatie bij het ‘hoofdwerkwoord’.

³ Veel informatie i.v.m. dit proces is te vinden bij Coussé (2006).

⁴ In die talen is hij uitgemond in een veralgemening van de VO-constructie, in het Engels zelfs in SVO-structuur.

⁵ Alleen als de constituent in kwestie een weglaatbare (niet-inherente of niet-primaire) PP of een voegwoordconstituent is, bestaat in het hedendaagse Nederlands nog steeds de mogelijkheid (soms zelfs de verplichting) om die te extraponeren, cf. ook verder in deze tekst, punt 3.4.

We krijgen in de grond dus een soort omkering van de semantische afhankelijkheid, en dat zal wel de reden zijn waarom het zgn. hoofdwerkwoord ook op de laatste plaats kon blijven staan, terwijl die mogelijkheid voor alle andere syntactische complementen (waarbij geen herinterpretatie van de relatie tussen kern en complement gebeurde) gewoon weer verdwenen is.⁶

2. HOE VRIJ IS DE ‘VRIJE VOLGORDEALTERNANTIE’?

2.1 ALGEMENE BESCHOUWINGEN

In het bovenstaande wordt de suggestie meegegeven dat bij auxilia zoals *hebben*, *worden* en *zijn* de volgordealternantie in linguïstisch opzicht⁷ volledig willekeurig is, dat taalgebruikers dus ‘zomaar wat doen’.⁸ Die suggestie is fout. In bepaalde combinaties bestaan tendensen om eerder voor aux-VD of juist voor VD-aux te kiezen. Die tendensen zijn intussen goed bekend, want er is heel veel onderzoek gedaan naar dit intrigerende verschijnsel. Intrigerend, zeker; want als wij ervan uitgaan dat er in semantisch of syntactisch opzicht geen functioneel verschil is tussen de twee volgorde, dan staan we hier voor een flagrante schending van het Humboldtiaanse principe van de een-op-een-relatie van vorm- en inhoudscategorieën. Dat is natuurlijk niet echt uitzonderlijk: taalverandering leidt bijna automatisch tot het naast elkaar functioneren van een ‘oude’ en een ‘nieuwe’ vorm gedurende een zekere tijd. Maar wat in dit specifieke geval te denken geeft, is de persistentie van onze

⁶ Die redenering vinden wij uitvoerig uitgewerkt bij Duinhoven (1988; 1997, p. 321-323); over de (m.i. vermeende) implicaties van die herinterpretatie voor de volgorde van de elementen cf. Pardoën (1991; 1993) en Duinhoven (1998). Verifieerbare argumenten voor de impliciete stelling dat de interpretatie recent fundamenteel gewijzigd zou zijn worden nauwelijks gegeven. Volgens het historische overzicht van Coussé (2003; 2008) is in schrijftaal vooropplaatsing van het hulpwerkwoord constant frequenter geworden, maar tot in de twintigste eeuw kan er geen sprake van zijn dat de voorop- en achterplaatsing van aux meer is dan een stel formele alternatieven. Het zou wel interessant zijn na te gaan wanneer de verder te behandelen factoren die de volgorde(mede) zijn gaan bepalen, hun intrede hebben gedaan. De Meersman (1990) vindt er in elk geval nog geen spoor van in het Middelnederlands.

⁷ Wij houden er dus even geen rekening mee dat individuele gebruikers van het Nederlands om welke psychologische reden ook een van de volgordemogelijkheden wensen te negeren.

⁸ Bij andere werkwoorden met een VD als complement bestaat de oppositie eveneens (b.v. “dat ze het boek *toegestuurd kreeg* – *kreeg toegestuurd*; dat ze nu al dagenlang *zat opgesloten* – *opgesloten zat*). Opgemerkt mag worden dat zulke werkwoordcombinaties zelf ook weer met *hebben* te verbinden zijn. Dan vervalt de keuzemogelijkheid, cf. “dat ze het boek <had> *toegestuurd* <had> *gekregen* <had> – * <had> *gekregen* <had> *toegestuurd* <had>.

volgordevariatie gedurende ten minste vier eeuwen. We moeten vooral ook niet vergeten dat b.v. in het Hoogduits de daar evenzeer ontstane oppositie al heel lang weer opgeruimd is, ten voordele van de vaste volgorde met aux achteraan.⁹

Niet zo dus in het Nederlands, en de vraag is of de persistentie van het fenomeen niet ergens terug te voeren is op een herfunctionalisering, waardoor in bepaalde omstandigheden de balans in de ene of in de andere richting kan doorslaan. Wij gaan daar in punt 2.2 nader op in.

2.2 HERFUNCTIONALISERING VAN DE VOLGORDEVARIATIE

Uit de literatuur komen twee zulke mogelijke potentiële herfunctionaliserings te voorschijn:

- Een oppositie van semantische aard zou aan de basis kunnen liggen van het al vaak geobserveerde verschil in de frequenties van beide volgorden bij *hebben* en niet-passief (mediaal) *zijn* tegenover de passieve auxilia *worden/zijn*. Bij de laatste twee is er, meer dan bij *hebben/zijn* (actief-mediaal perfectum) een oppositie tussen een statische en een dynamische lezing; cf. b.v.

(7) Het zwembad *werd/is* door Elio di Rupo bij die gelegenheid feestelijk *geopend*

(8) Het zwembad *wordt/is* dagelijks vanaf de middag *geopend* (= *gaat/is ... open*)

Het zal wel duidelijk zijn dat (8) de nadruk legt op de toestand van *geopend* (en dus *open*) zijn', terwijl (7) het gebeuren-karakter op de voorgrond brengt.

Een 'logische' redenering luidt nu, dat, naarmate de interpretatie meer statisch is, het VD sterker met een gewoon adjectief geassocieerd zal worden (bij *geopend* ligt associatie met *open* wel erg voor de hand), en dat de combinatie van *worden/zijn* en hun syntactisch complement dus ook als een gewoon 'naamwoordelijk gezegde' behandeld zal worden. We vinden deze

⁹ Er is bij mijn weten maar één uitzondering op dit principe, nl. in drieledige eindgroepen met *haben* en een hulpwerkwoord dat een infinitief regeert (... *dass sie es hat mitnehmen müssen* – * *dass sie es mitnehmen müssen hat*). In tweeledige eindgroepen is het hulpwerkwoord aan de laatste plaats gebonden.

factor dan ook meer dan eens in de literatuur (b.v. al bij Michels, 1959) en zoals gezegd: het is zeker iets wat de frequentieverschillen tussen de vier hulpwerkwoorden mee kan verklaren.¹⁰ Zulke frequentieverschillen worden inderdaad gerapporteerd, o.a. in De Schutter (1964; 1976; 1996) en De Sutter (2005).

Aan deze factor zal in het volgende geen aandacht besteed worden, maar dat wil niet zeggen dat hij überhaupt genegeerd kan worden.

- Ritmische opposities, die te verbinden zijn met de lineaire (oppervlakkig-structurele) bouw van de uiting. Punt 3 geeft een summier overzicht van de literatuur.¹¹

3. RITMISCHE FACTOREN BIJ DE KEUZE VAN DE VOLGORDE IN DE WERKWOORDELIJKE EINDGROEP

Vanaf het begin van het corpusonderzoek is een aantal factoren aan bod gekomen, die op het eerste gezicht ‘structureel’ van aard zijn, maar uiteindelijk vooral met de zinsritmiek (de verdeling van primaire en secundaire zinsaccen over de zin) van doen hebben. Die worden in 3.1-2-3-4 behandeld.

3.1 DE ROL VAN ‘SCHEIDBAAR SAMENGESTELDE WERKWOORDEN’

De eersten die bij mijn weten aandacht gevraagd hebben voor zo’n structureel feit als medebepalende factor, waren Meeussen en Vanacker, in hun artikel van 1951. Zij wezen erop dat de volgorde met *aux* vooraan relatief vaker te verwachten is als het hoofdwkwoord ‘scheidbaar samengesteld’ is; met andere woorden: als dat werkwoord nog een inherente specificatie meekrijgt, waardoor meestal ook de betekenis van het werkwoord in min of meer sterke mate gemodificeerd wordt (b.v. *mee-komen*, *op-komen*, *neer-komen* (*op*), *door-komen*,

¹⁰ Zoals al boven gezegd heeft *worden* natuurlijk altijd een dynamische betekenis; bij *hebben* had eigenlijk net zo goed als bij *zijn* een statische betekenis moeten bestaan; dus: “hij heeft het zwembad *geopend*” met een betekenis “hij heeft op z’n actief dat het zwembad open is”. Maar die interpretatie is sinds het Middelnederlands vrijwel volledig uit het taalsysteem verdwenen, cf. Duinhoven (1997, p. 323-325).

¹¹ Het overzicht is bedoeld voor mensen die de literatuur niet volledig overzien, als een algemeen kader waartegen nieuw onderzoek geprojecteerd zal worden. Een gedetailleerd overzicht van de hele problematiek, met bovendien een kritische evaluatie van alle deelaspecten is te vinden bij De Sutter, Speelman & Geeraerts (2007).

enz.), maar vooral: waardoor de ritmische accentstructuur mee in het geding komt. Het is immers algemeen bekend dat zo'n niet-werkwoordelijke specificatie een sterker accent toebedeeld krijgt dan het werkwoord waar ze bij hoort.

Het eerste corpusonderzoek dat deze factor ook statistisch hard maakte, is De Schutter (1964). Alle volgende op corpora gebaseerde studies brengen de factor opnieuw onder de aandacht. Vreemd genoeg is precies dit constructie-type bij het zoeken naar ritmische verklaringen voor de variatie op de achtergrond geraakt, zoals zal blijken in punt 3.5.

3.2 DE ROL VAN INHERENTE CONSTITUENTEN BIJ HET WERKWOORD

In De Schutter (1976) wordt het belang van die eerste factor verder onderzocht, en wordt het onderzoeksdesign aanzienlijk uitgebreid tot alle zgn. 'inherente bepalingen'; De Sutter, Speelman & Geeraerts (2007) spreken van 'primaire bepalingen'; nog een andere term is 'inherente constituenten'; in het vervolg zal ik bij voorkeur de laatste term, en als afkorting daarvan IC gebruiken: noodzakelijke (= niet-weglaatbare) plaats-, richtings- en situatie-aanduidingen, adjectiefconstituenten bij koppelwerkwoorden e.d., m.a.w. alle constituenten die een enge semantische band met het werkwoord aangaan, waarzonder dat werkwoord meestal niet interpreteerbaar is. Een eenvoudig voorbeeld ter illustratie: "hij is" is alleen maar een uiting als 'hij' slaat op een godheid; *is* kan normaal gesproken alleen maar met *hij* als subject verbonden worden als er nog iets (een IC dus) bij komt, b.v. "hij is *thuis – bij zijn moeder – op weg hierheen – in slechte gezondheid – ziek*" enz.

Wat al de genoemde woorden en zinsdelen gemeenschappelijk hebben is, dat ze heel essentiële informatie i.v.m. de uitgedrukte handeling of (verandering van) toestand bevatten, en dat ze op die manier op natuurlijke manier in focus komen te staan: ze behoren dus tot de informatief sterke zinsdelen; meestal zijn ze zelfs de informatief sterkste onderdelen van de uiting, vrijwel altijd sterker ook dan het werkwoord waar ze bij horen, ook als dat niet *zijn* e.d. is, cf.

(9) dat ze vliegensvlug *naar huis rende*.

Nu zijn de constituenten in de Ndl. zin lineair in principe geordend volgens de topic-focus-schaal: we beginnen normaal met het best bekende of best in de spreek- of schrijfsituatie geïntegreerde ('topicale') deel van wat we onder woorden willen brengen, en bouwen de zin dan op naar de nieuwe informatie toe: de zinsdelen dus die in focus staan. Het meest voor de hand liggende patroon

is dus dat we naar de prototypische plaats van het werkwoord toe werken, dat immers de (verandering van) toestand of de handeling noemt die we onder de aandacht willen brengen. We krijgen dus, resp. in de bijzin en in de hoofdzin:

- (10) dat ze afgelopen jaar helaas *gestorven is* – ze moet daar al een hele tijd *gewerkt hebben*

Het hoofdwkwoord geldt dus als het fundamentele communicatieve gegeven; de handeling of toestand kan verder bepaald worden door allerlei zinsdelen, en die gaan in de Ndl. basisvolgorde in principe aan het werkwoord vooraf. Bij ‘normale’ intonatie wordt in de zin een gelijkmatig stijgend patroon gerealiseerd, dat dus culmineert in de communicatieve kern, het werkwoord of de werkwoordelijke eindgroep (en van dan af overgaat in het ‘platte-hoedpatroon, cf. Collier & ’t Hart 1981). Als er een werkwoordelijke eindgroep is, dan maakt het in se niet uit of aux voor- of achteraan komt te staan: met aux achteraan is er wel nog een relatieve daling, met aux vooraan eindigt de zin op het niveau van zijn informatieve hoogtepunt.

Maar bij de pas voorgestelde constructies met een inherente (primaire) constituent werkt dat eenvoudige patroon niet: het werkwoord is soms vrij zwak informatief (*zijn* b.v. geeft gewoon aan dat er een toestand is, maar specificiert die in se absoluut niet), en in alle gevallen is de interpretatie afhankelijk van de IC. De IC neemt m.a.w. een heel groot deel van de informatie voor zijn rekening. En dat wordt ook in intonatie en zinsritme vertaald: het hoofdzinsaccent verschuift vrijwel onveranderlijk van het werkwoord naar de IC. Dat belet natuurlijk niet dat ook het hoofdwkwoord informatieve waarde heeft: “naar huis gaan” heeft tenslotte een heel andere betekenis dan “naar huis komen” en al helemaal dan “naar huis brengen” of “naar huis sturen”. Eigenlijk moeten wij stellen dat werkwoord en IC tezamen de informatieve focus dragen. En dat ze dus allebei prominent in de uiting aanwezig zijn: het hele complex gaat deel uitmaken van het ‘platte-hoedpatroon’; dat verenigt dus het ‘structurele’ focuselement (het hoofdwkwoord) en het informatieve (de IC).

Als wij nu het hoofdwkwoord helemaal achteraan plaatsen, op de absolute informatieve ereplaats van de zin (na het hulpwerkwoord dus)¹² ontstaat ook een natuurlijke prosodische spanning tussen de IC (aan het begin van het platte-hoedpatroon) en het hoofdwkwoord (aan het einde daarvan). Dat die

¹² Het is interessant om vast te stellen dat ook bij experimenteel onderzoek de intuïties van taalgebruikers dezelfde richting uitgaan als vastgesteld bij onderzoek van taalcorpora, cf. Haeseryn (1990).

laatste theoretische hypothese ook met de realiteit klopt, wordt bevestigd door experimenteel werk van Swerts (1998) en Swerts & Van Wijk (2005).

3.3 DE ROL VAN ANDERE FOCALISCHE CONSTITUENTEN

Elke zin kan een groot aantal informatief sterke elementen bevatten, die t.o.v. elkaar ook op een pragmatische schaal staan: van absoluut topicaal tot absoluut focalisch. Prototypische topicale constituenten zijn b.v. alle definiete pronomina: die ontlenen hun functie aan de gesprekssituatie zelf (referentie aan spreker – toegesprokene) of aan het feit dat ze al stevig in de gesprekssituatie verankerd zijn (3de-persoonspronomen, deiktische woorden). Aan de andere kant van het spectrum staan b.v. indefiniete NP's, die in principe nieuwe informatie in de context invoeren.

Onderzoek heeft uitgewezen dat de aanwezigheid van een indefiniete constituent onmiddellijk voor de werkwoordelijke eindgroep zowat hetzelfde effect heeft als die van een inherente of primaire constituent (cf. vooral De Sutter, 2005). Voor indefiniete NP's met objects- of gezegdefunctie was dat daarvoor ook al vastgesteld in De Schutter (1976).

Indirect blijkt het belang van de informatiestructuur ook uit de vaststelling bij De Schutter (1964, p. 70-71; 1976, p. 235-236), dat de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep sterk mede bepaald wordt door de lengte van het eraan voorafgaande zinsgedeelte: hoe langer dat is, hoe makkelijker aux op de eerste plaats terecht komt; cf. voor deze factor ook de erg gedetailleerde beschrijving bij De Sutter, Speelman & Geeraerts (2007). Meer dan waarschijnlijk is dit een afgeleide van het feit dat langere zinnen behalve het zinswerkwoord ook andere focalische elementen bevatten. En dat zet dan opnieuw druk op de oppervlakkige (prosodische) structurering van de zin: ook zulke focalische constituenten worden in het platte-hoedpatroon van de zin opgenomen, met het ook in 3.2 vastgestelde gevolg: dat de twee sterk informatieve eenheden maximaal uit elkaar gedreven worden.

3.4 DE ROL VAN GEËXTRAPONEERDE CONSTITUENTEN

Ook van in een vroeg stadium van het corpusonderzoek naar de werkwoordelijke eindgroep is de mogelijkheid in beeld gekomen, dat de werkwoordelijke eindgroep nog door een constituent gevolgd wordt: het fenomeen van

de extrapositie dus. Zo'n constituent kan een element zijn dat niet voor het werkwoord kan komen (vooral objectszinnen verzetten zich tegen incorporatie in de matrixzin), maar het kan ook een PP zijn die op een of andere manier semantisch met het werkwoord verbonden is. Heel vaak is dat een zgn. voorzetselobject. Dat is geen IC, in die zin dat een voorzetselobject (meestal) niet noodzakelijk is voor de interpretatie van het werkwoord. Maar met IC's deelt het wel de capaciteit om een sterke focus te dragen (cf. vooral Shannon, 1993). En hoe sterker die focuswaarde is, hoe makkelijker de constituent naar achteren opschuift;¹³ cf.:

(11) dat ze *op niks speciaals* stond te wachten

(12) dat ze wachtte *op een signaal* dat ze eindelijk weg kon

In beide gevallen kan de PP geëxtraponeerd worden. Maar de kans dat dat reëel ook gebeurt is veel groter in de tweede dan in de eerste zin, ook dat is uit corpusonderzoek gebleken (cf. De Schutter, 1985; Braecke, 1990).

Dit is een interessante situatie, want gegeven onze redenering n.a.v. de twee vorige gevallen (3.2) en (3.3) moeten wij, althans als de geëxtraponeerde constituent focalisch is, verwachten dat opnieuw een prosodische en/of intonationale spanningsboog zal ontstaan. Die zou echter het omgekeerde effect moeten hebben, en het hoofdwerkwoord naar voren duwen. Dat is inderdaad wat wij in diverse corpora vaststellen. In een zin als (13) bestaat de neiging om de volgorde VD-aux te bevoordelen:

(13) dat ze vergeefs *heeft gewacht / gewacht heeft* op een signaal dat ze eindelijk weg kon

Voor de goede orde nog maar eens: beide volgordes zijn absoluut 'correct', maar de tweede komt relatief veel frequenter in corpora voor dan de eerste.

3.5 SAMENVATTING: HET 'PRINCIPE VAN RITMISCHE ALTERNANTIE' (PRA) ALS CONDITIONERENDE FACTOR BIJ DE VOLGORDEKEUZE

Bij drie van de boven voorgestelde condities krijgen wij te maken met toepassing van hetzelfde principe, dat van De Sutter, Speelman & Geeraerts (2007)

¹³ Die situatie bestond kennelijk al in het Middelnederlands, het stadium waarin extrapositie mogelijk werd, cf. De Schutter (1988, p. 394-395). Daarmee wordt niet geïmpliceerd dat zo'n geëxtraponeerde constituent ook altijd focalisch is; cf. daarvoor o.a. De Schutter (1985), en vooral ook de kritische behandeling van De Sutter, Speelman & Geeraerts (2007).

de alleszins adequate benaming ‘Principe van Ritmische Alternantie’ (PRA) gekregen heeft. Als het hoofdwerkwoord in de zin een (of meer) andere sterk informatieve (focalische) constituenten in zijn omgeving heeft, dan is de neiging sterk om het werkwoord en die focalische medespeler maximaal van elkaar verwijderd te houden. Dat leidt in de gevallen genoemd in 3.2 en 3.3 tot vooropplaatsing van *aux*, in 3.4 tot achterplaatsing.

Blijft natuurlijk nog 3.1: de rol van geïncorporeerde inherente constituenten (bij ‘scheidbaar samengestelde werkwoorden’). Dat is in vroeger onderzoek veruit de sterkste factor van allemaal gebleken. Helaas kunnen wij in de grote meerderheid van de realisaties niet op het PRA terugvallen. Alleen als het scheidbare element voor de hele eindgroep komt te staan (b.v. in ‘(dat hij) *op* heeft *gedragen / uit is getreden*’) hebben wij een patroon dat althans oppervlakkig met dat van de overige constructies met IC’s te vergelijken is. Maar dat patroon vormt een minderheid van de gevallen met *aux* voor VD. Gewoonlijk¹⁴ komt dat eerste element in de werkwoordelijke eindgroep terecht, en sluit dan onmiddellijk bij het VD aan (b.v. (dat hij) heeft **opgedragen** – is **uitgetreden**). En dus is er van een intonationale spanningsboog tussen de delen van het scheidbaar samengestelde werkwoord hoegenaamd geen sprake: normaal staat er welgeteld één syllabe tussen de twee sterk beklemtoonde lettergrepen (het VD-prefix of een ander zwak prefix zoals *be*, *ver*, *ont*, *her*, e.d.); en dat is precies dezelfde toestand als wanneer het *aux* achteraan staat; cf. ‘dat ze is **opgetreden** – dat ze **opgetreden** is’. We zullen dus naar een andere verklaring moeten uitkijken voor de uiterst sterke neiging om *aux* bij samengestelde werkwoorden vooraan te plaatsen.

Daarvoor wil ik een verschijnsel exploreren dat in se wel verwant is aan de prosodische structuur van de zin, die tot het PRA leidt: de metrische structuur van de werkwoordelijke eindgroep. De keuze voor deze invalshoek is niet origineel: het werk van Arfs (2007), meer specifiek precies haar behandeling van ‘scheidbaar samengestelde werkwoorden’ in de eindgroep, bevat een stevige aanzet van onderzoek in die richting. In de grond heeft wat ik hier zal

¹⁴ Wat Vlaanderen betreft kan dat ‘gewoonlijk’ vervangen worden door ‘vrijwel steeds’; in Nederland is recent de niet-geïncorporeerde variant in formele (schrijf)taal een stuk populairder geworden (b.v. “dat ze *mee is gegaan*”). Maar de wel geïncorporeerde (“dat ze *is meegegaan*”) komt bij de meeste schrijvers ook nu nog in een meerderheid van de realisaties voor. In mijn eigen laatste onderzoekje, waarover verderop in deze tekst gerapporteerd wordt, heb ik een roman van Hella S. Haasse geëxcerpeerd; die gebruikt vrijwel uitsluitend de varianten met incorporatie.

presenteren vooral de ambitie om een coherent verklaringsprincipe te formuleren.

Het onderzoek zal gebeuren aan de hand van een nieuw aangelegd corpus, dat ik in punt 4 kort voorstel.¹⁵

4. EEN NIEUW CORPUS

4.1 VOORSTELLING

Om nieuwe mogelijkheden te exploreren heb ik twee nieuwe deelcorpora samengesteld. Uit twee bronnen werden alle tweeledige eindgroepen met VD genoteerd:

- de roman *Huurders en onderhuurders* van Hella Haasse, verschenen in 1971; geëxcerpeerd is de zesde druk, als *Salamander*, uit 1978 (corpus HH);
- journalistiek proza: alle artikelen van auteurs die de twee volgorde door elkaar gebruiken¹⁶ in het weekblad *Knack* van 7 december 2011, en in de literaire bijlage van de krant *De Standaard* van 6 januari 2012 (tezamen corpus JP).

Op die manier hebben wij twee beperkte corpora, waarin zowel verschillende genres als een mogelijke oppositie tussen Nederland en België aan bod komen.¹⁷ In totaal leveren de twee corpora 474 tweeledige eindgroepen met een van de bedoelde hulpwerkwoorden op. Voor een exploratief onderzoek naar bijkomende factoren leek dat a priori voldoende, en de vastgestelde verschillen zijn ook gebleken significant te zijn. Voor een volledig onderzoek van alle deelaspecten die in de volgende behandeling ter sprake komen is een veelvoud van natuurlijke taalgebruiksgevallen noodzakelijk. In deze bijdrage komt het mij niet op een volledige verfijning van alle hypotheses aan. Punt 6 van deze tekst, waarin een voorlopige samenvatting van de onderzoeksresultaten gepresenteerd wordt, besluit met een overzicht van bijkomende onderzoeksvragen die gerezen zijn.

¹⁵ Vroegere corpora die ik geëxcerpeerd heb dateren van voor het computertijdvak, en staan mij niet in een direct herinterpreteerbare vorm ter beschikking

¹⁶ Die beperking is nodig, omdat het gebruik van auteurs die bij één enkele volgorde zweren geen bijdrage aan deze discussie kan leveren.

¹⁷ In de praktijk zijn er hier en daar wel verschillen, maar die zijn niet systematisch te noemen: alle tendensen die in HH optreden, treffen wij ook aan in JP.

4.2 DE BEKENDE RITMISCHE FACTOREN

Dit deeltje heeft uitsluitend tot doel te verifiëren of en in hoeverre de twee nieuw aangelegde corpora voor de al bekende ritmische factoren op zinsniveau, samengevat in het PRA (punt 3.5), dezelfde tendensen opleveren als alle tot nog toe bestudeerde corpora. De twee corpora worden elk in 6 deelbestanden opgedeeld: (1) de zinnen zonder IC en zonder extrapositie – (2) die zonder IC en met geëxtraponeerde constituent – (3) die met een niet-incorporeerbare IC en zonder geëxtraponeerde constituent – (4) die met een niet-incorporeerbare IC en met geëxtraponeerde constituent – (5) die met een incorporeerbare IC en zonder geëxtraponeerde constituent – (6) die met een incorporeerbare IC en met geëxtraponeerde constituent. Ik voeg ook de som van de gevonden aantallen toe.

Geconstrueerde voorbeelden voor elk onderscheiden type zijn:

- (14) dat ze dat <hebben> gekocht <hebben> (1) – dat ze dat <hebben> gekocht <hebben> **voor hun dochter** (2) – dat ze **een nieuwe jas** <hebben> gekocht <hebben> (3) – dat ze **een nieuwe jas** <hebben> gekocht <hebben> **voor hun dochter** (4) – dat ze dat <hebben> **aangekocht** <hebben> (5) – dat ze dat <hebben> **aangekocht** <hebben> **voor hun dochter**

TABEL 1

de invloed van aan-/afwezigheid van inherente constituent en/of geëxtraponeerde constituent op de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep.

	JP	HH	Totaal
	A – V	A – V	A – V
(1) – IC, ~ extrap.	44 – 25	53 – 46	97 – 71
(2) – IC, + extrap.	18 – 06	30 – 08	48 – 14
(3) + IC (~inc.), ~extrap	10 – 23	24 – 47	34 – 70
(4) + IC (~inc.), +extrap	02 – 04	09 – 18	11 – 22
(5) + IC (+inc.), ~extrap	09 – 38	03 – 48	12 – 86
(6) + IC (+inc.), +extrap	07 – 02	05 – 06	12 – 08
Totaal	90 – 98	124 – 173	214 – 270
%	47.6 – 52.4	41.8 – 58.2	44.2 – 55.8

De twee deelcorpora zijn niet significant verschillend, en alle onderscheiden factoren leveren resultaten op die in dezelfde richting wijzen. We zullen bij de bespreking dan ook uitsluitend met de ‘totalen’ in de laatste kolom rekening houden.

Het is duidelijk dat de aanwezigheid van een IC (~inc.) voor de werkwoordelijke eindgroep een bijzonder sterke impact heeft. Alle gevallen met ~IC tegenover die met + IC (~inc.) bijeen leveren een verhouding op van resp. 145 (aux achteraan) – 85, en 45 (aux achteraan) – 92. Het verschil is sterk significant ($\chi^2 = 32.64$, $df = 1$, $p < .001$).

Werkwoordelijke eindgroepen met een incorporeerbare IC (m.a.w. met een scheidbaar samengesteld werkwoord als VD) hebben een nog veel sterkere voorkeur voor aux vooraan dan die met niet-incorporeerbare IC. We zetten ook hier de gevallen onder (1) en (2) af tegenover die in (5) en (6). We hebben dan opnieuw 145 gevallen met VD-aux, en 85 met aux-VD, tegenover 24 met VD-aux en 94 met aux-VD. Het verschil is heel sterk significant: $\chi^2 = 56.92$, $df = 1$, $p < .001$. Ook dat spoort volledig met alle vroeger uitgevoerd onderzoek.

Ook de aan- / afwezigheid van een geëxtraponeerde constituent levert een imposant verschil op: in het hele materiaal zijn zinnen zonder geëxtraponeerde constituent, dus die onder (1), (3) en (5), goed voor 143 gevallen met aux achteraan, en 227 met aux vooraan (resp. 38.7% en 61.3%). Bij die mét zo’n constituent, onder (2), (4) en (6), zijn de verhoudingen netjes omgekeerd: resp. 71 en 44 (61.7% – 38.3%). De significantie is weer impressionant: $\chi^2 = 43.56$, $df = 1$, $p < .001$.

De laatste gesignaleerde parameter (lengte van het zinsstuk tussen COMP en werkwoordelijke eindgroep) heb ik in dit corpus niet systematisch bestudeerd. Wel heb ik nagekeken hoe vaak de werkwoordelijke eindgroep ten hoogste door één enkele syllabe (meestal is dat dan een persoonlijk of deiktisch pronomen) van het zinsbegin gescheiden wordt. Dat levert in het hele materiaal 45 zinnen op (26 in HH, 19 in JP); daarvan heeft een vrij grote meerderheid (29, resp. 18 en 11, i.e. bijna twee derde) VD-aux, en dat is relatief heel wat méér dan wat we voor het materiaal in zijn geheel vaststellen (44.2%). Het is dus wel waarschijnlijk dat ook in dit corpus de zinslengte (of eigenlijk beter: de (on)waarschijnlijkheid dat er nog een sterke focalische constituent voor de werkwoordelijke eindgroep staat) het boven geconstateerde correlaat i.v.m. de werkwoordvolgorde heeft.

Wij mogen dus wel stellen dat het nieuwe corpus helemaal dezelfde door prosodische tendensen gestuurde patronen vertoont, die wij uit de literatuur kennen. Het materiaal lijkt dan ook geschikt om voor het boven gesignaleerde raadsel een oplossing te vinden: hoe komt het dat *heeft/hebben opgeraapt* bij de meeste taalgebruikers zoveel populairder is dan *opgeraapt heeft/hebben*?

5. HET PRINCIPE VAN METRISCHE ALTERNANTIE (PMA) IN DE WERKWOORDELIJKE EINDGROEP

5.1 THEORETISCHE BESCHOUWINGEN

De werkwoordelijke eindgroep heeft onder de syntactische complexen van het Nederlands een unieke structuur: het is de enige woordgroep waarbij een woord van categorie x een ‘soortgenoot’ uit dezelfde categorie als noodzakelijk complement heeft. Het resultaat van de operatie is bovendien iets wat conceptueel tussen een woord en een constructie in staat: net als affixen gelden hulpwerkwoorden (en die van ‘tijd’ en ‘passiviteit’ misschien nog wel méér dan alle andere) als grammaticale markeerders.¹⁸ Met die speciale status gaat samen dat de hulpwerkwoorden in kwestie wat hun informatieve waarde betreft eigenlijk als ‘ondergeschikt’ worden gevoeld t.o.v. hun hoofdwerkwoord,¹⁹ en dus ook minder prominent zijn dan dat hoofdwerkwoord. Dat impliceert dat binnen de woordgroep het pragmatisch-syntactisch bepaalde ‘prominentie-accent’ op het ‘hoofdwerkwoord’ komt te liggen.

Wij nemen in het volgende aan dat in een gewone uiting het hulpwerkwoord in de eindgroep ongeveer dezelfde klemtoonwaarde heeft als een syllabe met bijtoon in woorden met meer dan één ‘volle’ vocaal. Voor zulke woorden (zowel afleidingen als niet-complexe woorden) geldt immers ook dat er een regelmatige (i.e. beregelbare) afwisseling is van zwakk(er)e en sterk(er)e klemtoon²⁰. Voorbeelden worden gegeven in (15):

$$(15) \text{ abracadabra / componenten / algebraïsch} \\ 0 \underline{0} 0 + 0 \quad \underline{0} \quad 0 + - \quad \underline{0} - + 0$$

In (15) staat – voor een absoluut onbetoonde (als sjwa gerealiseerde of ten minste realiseerbare) syllabe, 0 staat voor een syllabe met bijtoon en + voor een met hoofdtoneel. Als er meer dan één syllabe is met bijtoon, kan ook nog eens een secundair woordaccent toegekend worden; dat gebeurt op basis van

¹⁸ Cf. voor dit feitencomplex de uitvoerige bespreking van Duinhoven (1997, p. 329-364). Ik kan het met het grootste deel van Duinhovens analyses eens zijn, maar verbind aan de redenering niet dezelfde conclusies i.v.m. de volgorde binnen de werkwoordelijke eindgroep.

¹⁹ Het is trouwens ook zo dat dat hoofdwerkwoord bij de vorming van het perfectische tempus bepaalt of daarbij ‘actief’ *hebben* dan wel ‘mediaal’ *zijn* op z’n plaats is.

²⁰ Voor dit aspect van de regelmatige afwisseling van sterk(er) en zwak(ker) beklemtoonde lettergrepen kan verwezen worden naar elke inleiding tot de fonologie, cf. b.v. Booij (1981, p. 166-169); daar zijn ook wel afwijkingen van het algemene principe te vinden.

grotendeels metrisch bepaalde regels; in *abracadabra* b.v. krijgt de tweede syllabe zo'n secundaire toonwaarde, in *componenten* en *algebraïsch* telkens de eerste, gepresenteerd met 0. In alle drie de woorden geldt dat syllabes met secundaire en met hoofdtoon telkens door een zwakke(re) syllabe gescheiden zijn: door een sjwasyllabe of een bijtonige die geen secundair woordaccent krijgt (dat laatste hebben wij b.v. met de syllabe <po> in *componenten*).

We hebben boven dus aangenomen dat de volle vocaal in hulpwerkwoorden in se de waarde krijgt van een bijtonige syllabe. Wij krijgen dan een basispatroon zoals dat in (16):

$$(16) \text{ geridiculiseerd heeft / heeft geridiculiseerd}$$

$$- 0 - 0 - + \quad 0 \quad 0 \quad - 0 - 0 - +$$

We stellen nu vast dat in beide realisaties van (16) een klemtoonpatroon ontstaat met regelmatige afwisseling van zwakk(er)e en sterk(er)e klemtoon.

Ondanks dat 'woordachtige' aspect is en blijft de combinatie van hulp- en hoofdwerkwoord in syntactisch opzicht een woordgroep: de twee elementen hebben geen vaste plaats t.o.v. elkaar, en dat is cruciaal anders dan bij affixen in afleidingen: die zijn altijd aan een vaste plaats t.o.v. hun kernmorfeem gebonden (als suffix, prefix, infix of circumfix).

In heel veel gevallen is zo'n omkering absoluut irrelevant wat de regelmatige afwisseling van klemtonen betreft; dat is al gebleken in nr. (16), waar telkens een 'regelmatig' patroon verschijnt. Het is trouwens ook heel goed mogelijk dat beide volgordes tot een onregelmatig patroon leiden, zoals in (17) geïllustreerd wordt. Maar interessanter is wat we in (18) vinden: het is heel goed mogelijk dat een van de twee volgordes een 'perfect' resultaat oplevert, de andere niet.

$$(17) \text{ gemaakt hebben - hebben gemaakt}$$

$$- + 0 - \quad 0 - - +$$

$$(18) \text{ gelopen hebben - hebben gelopen}$$

$$- + - 0 - \quad 0 - - + -$$

In (17) zijn beide volgordes 'defectief': komt aux achteraan, dan volgt op de onbetoonde beginsyllabe een 'consequent dalend' patroon <+0->; met aux vooraan volgen in het midden van het complex twee absoluut onbeklemtoonde syllabes onmiddellijk op elkaar. Dat laatste is ook het geval in (18) als aux voorafgaat; maar de volgorde met aux achteraan levert wel een perfect patroon op. En dan is een relevante vraag: zal in zo'n geval een spreker / schrijver spontaan naar het theoretisch 'beste' patroon grijpen? We gaan hierop in 5.2 in.

Ook werkwoordelijke eindgroepen met scheidbaar samengesteld werkwoord, waarbij dus zowel de geïncorporeerde IC als het hoofdwerkwoord een zwaar accent dragen, kunnen heel uiteenlopende resultaten opleveren. Ik begin met het veruit frequentste geval: de combinatie met eensyllabige niet-werkwoordelijke elementen (in het volgende voorbeeld *mee*). In syntactisch opzicht fungeert zo'n niet-werkwoordelijk element als een inherente constituent; anders dan predikaatsnomina, richtingsconstituenten, enz. kunnen ze in de standaardtaal in de werkwoordelijke eindgroep geïntegreerd worden; gebeurt dat niet, dan gaan ze onmiddellijk aan de werkwoordelijke eindgroep vooraf. Op die manier staat de taalgebruiker telkens voor een keuze tussen drie mogelijke volgordes.

- (19) (a) *mee* waren *gelopen* – (b) waren *meeggelopen* – (c) *meeggelopen* waren
 + 0 – – + – 0 – + – + – + – + – 0 –
- (20) (a) *mee* was *gelopen* – (b) *was meeggelopen* – (c) *meeggelopen* was
 + 0 – + – 0 + – + – + – + – 0

In (19) hebben (b) en (c) een regelmatig patroon, (a) is in de eerste drie lettergrepen monotoon dalend, en heeft onmiddellijk daarna ook nog eens een onbeklemtoonde syllabe. Ook in (20) zijn (b) en (c) in metrisch opzicht 'normaal', (a) niet.²¹

Het moet onmiddellijk duidelijk zijn dat de verhoudingen tussen de drie mogelijke ordeningen niet altijd tot hetzelfde resultaat leiden. Dat is heel vaak zo als het eerste deel van de samenstelling polysyllabisch is, cf. (21) en (22), allebei met het tweelettergrepige element *terecht*:

- (21) (a) *terecht* waren *gekomen* – (b) waren *terecht gekomen* – (c) *terecht gekomen* waren
 – + 0 – – + – 0 – – + – + – – + – + – 0 –
- (22) (a) *terecht* was *gekomen* – (b) *was terecht gekomen* – (c) *terecht gekomen* was
 – + 0 – + – 0 – + – + – – + – + – 0

Zowel in (21) als in (22) is de a-versie in metrisch opzicht defectief;²² datzelfde geldt ook nog eens van (21)b, maar de c-versie van zowel (21) als (22) is metrisch in orde, net zoals (22)b.

De voorbeelden onder (18) tot (22) illustreren dat voor een exhaustieve beschrijving van de impact van metrische structuren met een groot aantal

²¹ Tegenover dit 'defect' staat natuurlijk wel dat in *mee waren/was gelopen* de twee zware accenten veel beter gescheiden worden dan in de twee andere patronen, m.a.w. dat dit patroon aan het PRA gehoorzaamt, wat dan ook weer voor een legitimatie zorgt.

²² Dat komt dus volledig overeen met wat bij de monosyllabische eerste delen het geval was als er geen incorporatie plaats heeft.

factoren rekening gehouden moet worden. Ik wil er nog eens op wijzen dat voor zo'n exhaustieve beschrijving een veel groter corpus onderzocht moet worden dan mij op dit ogenblik ter beschikking staat: meerlettergrepige incorporeerbare constituenten zijn sowieso zeldzaam, en bovendien zijn ze meestal aan een heel klein aantal werkwoorden gebonden.

5.2 HET METRUM ALS FACTOR IN DE ORDENING VAN DE WERKWOORDELIJKE EINDGROEP

Wij kunnen ons nu, in het spoor van Arfs (2007), afvragen of ritmische overwegingen, die zich in de zinsprosodie zo duidelijk als een criterium voor de keuze van bepaalde volgordes manifesteren (in de vorm namelijk van het PRA), ook een rol spelen op het vlak van het metrum. Een eenvoudige toets is gebaseerd op de volgende hypothese: als de keuze bestaat tussen een variant met een perfect metrisch patroon en een andere, dan zal de voorkeur (meestal) naar de eerste gaan.²³ Komt de hypothese uit, dan is dat alvast een stevige indicatie dat verder onderzoek in die richting zinvol is.

Om de hypothese te verifiëren heb ik voor elke werkwoordelijke eindgroep gecontroleerd of de gerealiseerde eindgroep en/of die met de alternatieve volgorde het voorlopig als 'geprefereerd' omschreven metrum vertoont: regelmatige afwisseling van sterk(er) en zwak(ker).

In JP (188 eindgroepen) hebben bij 127 (66.1%) zowel de gerealiseerde als de alternatieve variant een regelmatige verdeling; verder zijn er 37 (20.6%) waarbij beide varianten op een of andere manier onregelmatig zijn. Er blijven dus maar 26 constructies (13.8%) over waarbij een van beide varianten regelmatig, de andere onregelmatig is. Daarbij is de 'regelmatige' variant in 19 gevallen gerealiseerd, terwijl in 7 gevallen de 'onregelmatige' toch de voorkeur gekregen heeft.

In HH (288 werkwoordelijke eindgroepen) treffen wij iets vergelijkbaars aan: in een nog iets grotere meerderheid is er geen verschil tussen gerealiseerde en alternatieve variant: 214 paren (74.3%) leveren allebei een 'regelmatig' resultaat op, 44 (15.3%) allebei een 'onregelmatig'. Er zijn dus maar

²³ Het spreekt weer voor zich dat de spreker / schrijver de overweging naast zich neer kan leggen; ook mogelijk is dat in de zin andere factoren (met name vooral die van het PRA) spelen die uiteindelijk tot realisatie van het niet-preferentiële metrische patroon leiden.

30 (10.4%) paren met verschillende uitkomst; maar daarvan is de ‘regelmatige’ volgorde wel 23 keer reëel gekozen, de ‘onregelmatige’ maar 7 keer.

In de twee corpora tezamen zijn er dus 56 constructies waarbij de alternanten qua metrische structuur tegenover elkaar staan. Daarvan hebben 42 (precies driekwart dus) het regelmatige patroon gerealiseerd, tegen maar 14 met het onregelmatige patroon. Dat levert dus bij de gerealiseerde werkwoordelijke eindgroepen 383 gevallen op met een regelmatig patroon, 95 met een onregelmatig; kijken wij naar de alternatieven dan krijgen wij ook daar een overweldigende meerderheid van regelmatige patronen: 355; maar het aantal onregelmatige patronen zou bij consequente keuze voor die alternatieven wel hoger geweest zijn: 123 namelijk. En het verschil in distributie tussen ‘gerealiseerde’ en ‘alternatieve’ patronen is significant: $\chi^2 = 4.65$, wat bij $df = 1$ oplevert: $p < .05$.

Er kan dus weinig twijfel aan bestaan dat de regelmaat van de klemtoonalternantie binnen de werkwoordelijke eindgroep een medebepalende factor is. Toch kan die factor niet echt sterk genoemd worden. Hij kan immers in hooguit een tiende van de gevallen überhaupt een rol gespeeld hebben. Voor een krachtiger verklaringsmodel dienen andere feiten mee bekeken te worden. Die zullen wij in punt 5.3 zoeken in de aard van het metrische patroon.

5.3 DE VOORKEUR VOOR JAMBISCH METRUM IN DE WERKWOORDELIJKE EINDGROEP

Algemeen aanvaard is dat in het Nederlands, zoals in (de?) andere Germaanse talen, het jambische metrum (tweesyllabige voet met een zwakke(re) en een sterke(re) lettergreep in die volgorde na elkaar) dominant is: opeenvolging van jambische tweevoeters leidt in elk geval tot een natuurlijk vloeiend resultaat op zinsniveau (dat is b.v. zo in “ik ga nog vlug een pakje sigaretten halen”).

Wij zouden nu kunnen veronderstellen dat zoiets ook geldt voor een ‘natuurlijke’ syntactische eenheid zoals de werkwoordelijke eindgroep. De hypothese luidt dan als volgt: niet alleen is er in de werkwoordelijke eindgroep in de mate van het mogelijke een regelmatige opeenvolging van sterk(er) en zwak(ker) betoonde lettergrepen, maar die verloopt bij voorkeur ook nog eens volgens een jambisch patroon, op basis van een bisyllabische voet met de zwakk(er)e syllabe op de eerste plaats. We kunnen ter verificatie gaan kijken of althans de eerste voet van het geheel een ‘stijgend’ patroon vertoont. Verderop in de structuur kunnen zich dan natuurlijk nog onregelmatigheden voordoen, zoals in 5.2 geïllustreerd is: ongeveer een vijfde van de werkwoordelijke eindgroepen in het hier bestudeerde corpus is immers onontkoombaar

onregelmatig. In een meer gedetailleerd onderzoek zal het noodzakelijk zijn om de aard van die afwijkingen, en de eventuele rol daarvan bij de uiteindelijke voorkeur voor een bepaald patroon na te gaan.

Wij bekijken opnieuw zowel de reëel gekozen volgordes als de alternatieve. De resultaten worden gepresenteerd in tabel 2; er wordt een onderscheid gemaakt tussen de eindgroepen met aux achteraan en die met aux vooraan. De reëel gevonden keuzes worden gerepresenteerd in de eerste twee deeltabellen: **1A** voor de eindgroepen met aux achteraan (b.v. *gelopen heeft*), en **1B** voor die met aux vooraan (*heeft gekropen*). De twee toegevoegde tabellen geven de verdeling van de patronen als consequent voor de alternatieve volgorde gekozen was: **1A'** als aux van achteren naar voren was geschoven (aux A > V, b.v. *gelopen heeft* > *heeft gelopen*), en **1B'** als het van voren naar achteren was verplaatst (V > A, b.v. *gekropen heeft* > *heeft gekropen*). De deeltabellen 1A en 1A' betreffen dus dezelfde werkwoordelijke eindgroepen, en hetzelfde geldt van 1B en 1B'.

TABEL 2
Eindgroepen beginnend met zwak(ke)re / sterk(er)e syllabe²⁴

	1A VD-aux reëel S1zwak-S1sterk	1B aux-VD reëel S1zwak-S1sterk	1A' VD-aux>aux- VD Alternatief S1zwak- S1sterk	1B' aux-VD>VD- aux alternatief S1zwak-S1sterk
JP	074 – 016	030 – 068	010 – 080	058 – 040
HH	110 – 013	046 – 119	019 – 104	110 – 055
Totaal	184 – 029	076 – 187	029 – 184	168 – 095
%	86.4 – 13.6	28.9 – 71.1	13.6 – 86.4	63.9 – 36.1

In het hele JP-materiaal, gerepresenteerd in 1A+1B (aux zowel voor- als achteraan) is reëel in 55.3% van de eindgroepen (104 van de 188) gekozen voor een metrisch patroon dat met een zwakke syllabe begint (en dus fundamenteel jambisch is). Dat lijkt wellicht niet imposant, maar de vaststelling wint aanzienlijk aan belang als we dat resultaat vergelijken met het potentiële aandeel van jambische patronen bij de alternatieve volgordes. Een consequente keuze voor die alternatieven zou maar in 68 gevallen (36.2%) tot zwakke syllabe

²⁴ Met 'sterk' en 'zwak' wordt zoals boven al herhaaldelijk gesteld, een relatieve waarde bedoeld (eigenlijk dus: 'sterker' resp. 'zwakker' dan belendende lettergrepen). Zo geldt 0 (syllabe met bijtoon) als sterk als hij gevolgd wordt door – (syllabe met als sjwa te realiseren vocaal), als zwak gevolgd door + (syllabe met hoofdtoon).

aan het begin geleid hebben. Het verschil tussen de reële en de alternatieve verdeling is behoorlijk significant: $\chi^2 = 13.8$, $p < .001$.

Bij de reële attestaties in HH begint de werkwoordelijke eindgroep in 156 (54.2%) van de 288 gevallen met een –syllabe; dat is vrij goed te vergelijken met de verhoudingen in het vorige corpus. Maar bij de alternatieven zou het aandeel van de ‘perfecte’ metrische patronen wel aanzienlijk hoger geweest zijn: van de 188 alternatieve patronen hebben er 129 (44.8%) een zwakke(re) syllabe vooraan. Dat is dus relatief een flink pak meer dan in het vorige corpus. Daardoor is het verschil tussen reël en alternatief veel minder groot, maar het gaat wel in dezelfde richting, en het is in statistisch opzicht nog steeds significant: $\chi^2 = 5.06$, $p < .05$.

Aan tabel 2 kunnen wij nog een ander, heel belangwekkend feit aflezen: dat VD-aux namelijk veel vaker tot een jambisch patroon leidt dan aux-VD: dat is zo bij de reële keuzes die wij in het materiaal gevonden hebben, maar evenzeer bij de alternatieven (als wij dus VD-aux omkeren tot aux-VD, en aux-VD tot VD-aux). Het totaal (twee deelcorpora bijeen) is voor VD-aux (deeltabel 1A) + aux-VD > VD-aux (deeltabel 1B’): 352 jambisch tegenover 124 trocheïsch; voor aux-VD (deeltabel 1B) + VD-aux > aux-VD (deeltabel 1A’): 105 jambisch tegenover 371 trocheïsch. Toch wordt het minder ‘gewenste’ patroon in beide deelcorpora behoorlijk vaak gerealiseerd. Voor een deel is dat te begrijpen vanuit de tendensen van het PRA, die niet alleen met elkaar in conflict kunnen komen (zie boven), maar natuurlijk ook nog eens met de hier naar voren geschoven tendens op basis van het metrum in de eindgroep zelf, en die dan eventueel de overhand kunnen halen.²⁵

5.4 BIJKOMENDE EVIDENTIE VOOR HET PMA: HET TAALVARIATIEONDERZOEK

Hoe robuust de voorgestelde relatie is, zal wellicht pas door een ruimer onderzoek uitgeklaard kunnen worden. In afwachting daarvan is het zeker zinvol naar bijkomende evidentie op zoek te gaan. Een mogelijke bron is het taalvariatieonderzoek, met daarbij op de eerste plaats de twee systematische dialectonderzoekingen: Pauwels (1953) en SAND II (2008). Van heel andere aard is Haeseryn (1990), dat het normgevoel van Nederlanders en Vlamingen als onderzoeksobject heeft. We hebben onderzocht of deze studies elementen bevatten die onze conclusies verder kunnen ondersteunen.

²⁵ Tendensen zijn nooit echt bepalend.

5.4.1 De dialectgeografische beschrijving van Pauwels (1990)

Pauwels geeft 5 zinnen met *hebben* (2), *worden* (1) of *zijn* (2, allebei mediaal), cf. Pauwels (1953 I, p. 15). Hoewel er nogal wat variatie in de syntactische patronen zit (t.a.v. aan- of afwezigheid van inherente constituenten), zijn de verschillen in distributie van de twee volgordes te verwaarlozen.

In de noordelijke provincies van Nederland is het patroon met aux achteraan telkens zowat alleen heersend; in de rest van Nederland geven onveranderlijk zowat 70% van de respondenten de volgorde met aux achteraan op, en in België zit dat even consequent in de buurt van 80%. Het PRA lijkt hier dus niet te werken.²⁶ Wat het PMA betreft, daar vinden wij in Pauwels' zinnen geen interessante opposities. Beide volgordes leveren driemaal een volledig regelmatig metrisch patroon op (*gevallen is / is gevallen, geweest was / was geweest, geslagen heeft / heeft geslagen*), en een keer een onregelmatig (*gezien hadden / hadden gezien*). In alle gevallen is het patroon met aux vooraan trocheïsch, dat met aux achteraan jambisch. Het enige wat op basis van onze beschrijving als hypothese naar voren te schuiven is, is dat in dialecten waar beide volgordes mogelijk zijn, wellicht de volgorde met aux achteraan een duwtje in de rug gekregen heeft. Maar dat is op geen enkele manier te verifiëren: de factor geldt immers voor alle vier de voorgelegde zinnen.

5.4.2 De dialectgeografische beschrijving van SAND II

Hier krijgen wij drie kaarten met aux + VD gepresenteerd. Twee daarvan zijn geschikt voor een vergelijking van de mogelijke effecten van het PMA: 14 a (... *gestorven is*) en 15 a (... *geroepen hebben*). In beide gevallen werd de hier gepresenteerde volgorde aangeboden bij de vraag om de zinnetjes naar het dialect te vertalen; de volgorde met aux vooraan mag dus geacht worden in het defensief te staan.²⁷

Wat bij 15a meteen opvalt is dat uitzonderlijk weinig respondenten bij de omzetting gekozen hebben voor de volgorde met aux vooraan: amper 9 van de 263. Ook voor 14a heeft een grote meerderheid voor de voorgelegde volgorde met

²⁶ Dit is eigenaardig, want het PRA lijkt wel degelijk een belangrijk bepalend element in Haeseryn (1990), dat toch ook wel gericht is op het ontdekken van subconsciëntieuze voorkeuren.

²⁷ Dat dat inderdaad een rol gespeeld heeft mag blijken uit de resultaten die gepresenteerd worden op kaart 14 b, op basis van een zinnetje waar de omgekeerde volgorde was voorgelegd. Ook op die kaart overwegen weliswaar de opgaven met aux achteraan, maar aux vooraan wordt wel behoorlijk wat vaker opgegeven.

aux achteraan gekozen, maar het aantal dat overschakelt naar de alternatieve volgorde is toch wel héél veel groter: 71 van de 318. Het verschil is ruim significant: $\chi^2 = 43.29$, wat bij 1 vrijheidsgraad $p < .001$ oplevert. Geen van beide zinnen heeft een geëxtraponeerde constituent of een sterk focalische constituent voor de werkwoordelijke eindgroep; die eindgroepen bevatten ook in geen van beide een scheidbaar samengesteld werkwoord. Het verschil kan bovendien zeker ook niet aan de aard van aux liggen: *zijn* (zowel mediaal als passief) heeft immers veeleer de neiging om makkelijker achteraan te komen dan het actieve *hebben* (cf. punt 1.2): de omgekeerde tendens dus van wat we hier vinden.

We komen dan uiteindelijk bij de ritmische factoren op basis van het PMA. De twee werkwoordelijke eindgroepen zijn perfect regelmatig in de voorgeselde vorm, en bovendien ook nog eens jambisch. De twee alternatieve patronen zijn trocheïsch (ze zouden allebei met een syllabe beginnen die sterker is dan de tweede), maar ‘*hebben geroepen*’ (in 15a) zou bovendien ook nog eens onregelmatig zijn: de tweede en derde syllabe bevatten immers allebei sjwa.

Het lijkt mij dan ook voor de hand te liggen dat de respondenten in overgrote meerderheid inderdaad naar hun eigen norm i.v.m. het metrische ideaal ‘geluisterd’ hebben toen ze de alternatieven tegen elkaar afwogen, en dus *hebben geroepen* absoluut geen kans gegeven hebben, terwijl *is gestorven* toch nog wat ruimte gekregen heeft.

5.4.3 Het normenonderzoek van Haeseryn (1990)

We komen hier in een heel ander onderzoeksdesign terecht: object is niet de dialectvariatie, maar de standaardtaal, of eventueel de regiolecten (er wordt immers wel rekening gehouden met regionaal bepaalde verschillen tussen informantengroepen).

Ik heb mij bij de resultaten van deze studie beperkt tot de gevallen met *hebben* als aux.

Er is een aantal gevallen met een verschillend metrisch profiel tussen de alternanten: (A) ‘*heb gezegd – heeft verteld – heeft gebruikt*’), met in elk geval regelmatig metrisch patroon, dat jambisch is bij VD-aux en trocheïsch bij aux-VD, (B) *hebben gelogen* dat onregelmatig én trocheïsch is met aux vooraan, en regelmatig jambisch met aux achteraan, (C) *te hebben verklapt – te hebben gemaakt – te hebben gebruikt*, met in beide volgordes een jambisch patroon, dat regelmatig is bij VD-aux, en onregelmatig bij aux-VD.

Gegeven het PMA moeten wij nu in de drie groepen een voorkeur voor VD-aux verwachten, want die volgorde levert telkens een perfect regelmatig jambisch profiel op. Die voorkeur zou nog wat uitgesprokener moeten zijn in (B), omdat daar aux-VD niet alleen trocheïsch is, maar bovendien ook nog eens onregelmatig.

Er zijn in het werk twee onderzoeksfases: een ‘gedrags’-fase, waarbij de informanten zelf een zin moesten completeren, en een ‘beoordelings’-fase, waarbij zinnen op een vijfpuntenschaal tussen ‘goed’ en ‘slecht’ gepositioneerd moesten worden. Uit de resultaten van de gedragsfase blijken geen grote verschillen tussen de drie hier onderscheiden groepen.²⁸ De gevallen onder (A) hebben tezamen in 418 (52.65%) van de 794 realisaties aux achteraan. Die van (C) in 419 (54.92%) van de 763 opgaven, en het ene geval (B) waar er een dubbele aanleiding is om VD-aux te kiezen in 149 (57.30%) van de 260 opgaven. Het verschil gaat wel in de verwachte zin, maar is statistisch niet significant.

Iets overtuigender is het feit dat bij de beoordeling ‘*hebben gelogen*’ (het enige geval van B dus) met aux vooraan er toch wel met vrij ruime voor-sprong als de ‘slechtste’ zin uitkomt: op een schaal van 1 (heel goed) tot 5 (heel slecht) krijgt hij een gemiddelde quotering van 2.32. Dat is de hoogste waarde die aangetroffen wordt, en wel aanzienlijk meer dan het gemiddelde voor de vijf andere zinnen (1.92).²⁹

5.4.4 Synopsis

In alle drie de net gepresenteerde resultatensets moet rekening gehouden worden met de waarschijnlijkheid dat niet alle respondenten dezelfde gevoeligheid voor achterliggende factoren hadden. Het feit dat nogal wat van hen ongetwijfeld met het idee rondgelopen hebben dat aux vooraan in de standaardtaal de ‘norm’ is (cf. punt 1.2) kan bij de beoordeling van de alternatieven een rol gespeeld hebben, cf. voor dat aspect Sassen (1966), die het trouwens ook expliciet over ‘intuities’ i.v.m. de werkwoordelijke eindgroep bij taalbeschouwers uit de noordoostelijke provincies heeft. Overigens kan dat bij het uitspreken van oordelen over dialect in twee richtingen gewerkt hebben: aan de ene kant doordat men het

²⁸ De voorgelegde zinnen zijn geconcipieerd met het oog op normverschillen die met het PRA gerelateerd zouden zijn. Die worden inderdaad ook gevonden, zij het in mindere mate dan op basis van corpusonderzoekingen verwacht had mogen worden. Maar wellicht ligt daar wel de verklaring voor het feit dat het PMA nauwelijks in beeld komt voor het verklaren van verschillen in voorkeuren.

²⁹ Alleen *te hebben verklapt* met aux vooraan, dat 2.19 scoort, komt enigszins in de buurt van *hebben gelogen*.

(voor)oordeel i.v.m. de ST naar het dialect overbrengt, aan de andere doordat men voor het dialect precies een maximale afstand wil suggereren.

5.5 SCHEIDBAAR SAMENGESTELD HOOFDWERKWOORD EN HET PRINCIPE VAN METRISCHE ALTERNANTIE

5.5.1 Achtergrondinformatie

We kunnen nu wat nader kijken naar de werkwoordelijke eindgroep met scheidbaar samengesteld hoofdwerkwoord, het constructietype dus waarbij de voorkeur voor vooraanplaatsing van aux meestal niet door het PRA te verklaren valt.³⁰ Het ‘samengestelde’ complementwerkwoord zelf, dat als VD verschijnt, is daarbij wat metrische structuur betreft bijna altijd perfect volgens het vooropgestelde schema opgebouwd, cf. b.v. *aan-ge-ko-men*, *aan-ge-haald*, *te-recht-ge-ko-men*, *te-recht-ge-steld*, *te-rug-ge-ko-men*, *te-ge-moet-ge-ko-men*, *uit-een-ge-dre-ven*. Alleen in het uiterst zeldzame type waarbij de geïncorporeerde IC op een onbeklemtoonde syllabe eindigt, wordt het patroon verstoord, door twee opeenvolgende sjwasyllabes, b.v. *te-vre-den-ge-steld*.

Bij verbinding met een aux zijn er heel verschillende situaties, afhankelijk van de gekozen vorm van het aux (een- of tweelettergrepig), de positie t.o.v. de IC en het VD, en bij allebei ook nog eens van de vorm daarvan (al dan niet met eind-sjwasyllabe).

Ik probeer een zo volledig mogelijk overzicht te geven van alle volgordemogelijkheden, met de mogelijke metrische patronen volledig uitgespeeld daarbij.

a. aux tussen IC en VD

Dit schema levert vrijwel nooit een regelmatig metrisch patroon op. Is aux tweelettergrepig, dan is er in alle gevallen wel ergens een kortsluiting (b.v. *aan-wa-ren-ge-ko-men*, *aan-had-den-ge-haald*, *te-ge-moet-wa-ren-ge-ko-men*, enz., met telkens na de laatste syllabe van de IC een eentonig dalend patroon, nog eens gevolgd door een onbeklemtoonde syllabe). Dat laatste is het enige ‘euvel’ bij het zeldzame type ‘*te-vre-den-had-den-ge-steld*’. Bij eensyllabig aux is het wat

³⁰ ‘Meestal’ in deze formulering slaat op het feit dat het PRA wel ingeroepen kan worden bij vooraanplaatsing van het niet-werkwoordelijke deel, cf. b.v. ‘dat ze *deel* hebben *genomen*’. In onze beide deelcorpora komt die woordschikking heel weinig voor. Dat is normaal te noemen voor JP (van de hand van Belgische auteurs), maar verwondert enigszins voor HH.

beter: *te-vre-den-had-ge-steld* is zelfs helemaal in orde; in alle andere combinaties is er wel een eentonig dalend patroon ((b.v. *aan-was-ge-komen*).

Dat dit type toch geregeld gebruikt wordt, en vooral in de spreektaal in Nederland populair is, kan, zoals boven al opgemerkt is, te maken hebben met het PRA: door de tussenplaatsing van het hulpwoord komen de twee sterk geaccentueerde delen verder uit elkaar te liggen, en dat levert het gewenste zinsritme op.

b. aux voor IC+VD

In deze volgorde is het patroon altijd regelmatig op voorwaarde dat aux eensyllabig is: wat voor syllabe er ook op volgt, die zal altijd hetzij sterker, hetzij zwakker zijn (resp. b.v. in *heeft-te-recht-ge-we-zen* en *heeft-door-ge-haald*). Is aux tweesyllabig (met een sjwasyllabe aan het einde), dan is het patroon helemaal in orde zolang de IC uit een sterk beklemtoonde syllabe bestaat of met zo'n syllabe begint (b.v. *wa-ren-aan-ge-ko-men*). In de (relatief zeldzame) gevallen met een onbetoonde beginsyllabe in IC volgen er dan natuurlijk twee zwakke lettergrepen op elkaar (b.v. *heb-ben-te-kort-ge-daan*), maar ook het alternatief zou niet perfect zijn.

c. aux achter IC+VD

Is aux eensyllabig, dan ontstaat weer altijd een regelmatig patroon. Met bisyllabisch aux hangt de kwaliteit van het eindproduct af van de eindlettergreep van het VD: na eindsjwasyllabe is het resultaat regelmatig, anders ontstaat weer een eentonig dalend patroon (b.v. resp. *te-rug-ge-roe-pen-was/wa-ren* en *op-ge-pakt- was/wa-ren*).

Samengevat: een regelmatig metrisch patroon is vrijwel uitgesloten in geval a. Toch komt dat in het Nederlands (vooral in Nederland) frequent voor: een logisch gevolg van het PRA:, immers op die manier komen de twee zware woordaccenten, resp. op de IC en het hoofdwerkwoord, zo ver mogelijk uit elkaar te liggen. Vormen IC en VD een eenheid, dan is het resultaat metrisch in een grote meerderheid van de gevallen volledig regelmatig.

5.5.2 De werkwoordelijke eindgroep met scheidbaar samengesteld hoofdwerkwoord metrisch bekeken

Dit deelonderzoek is opgezet met de bedoeling een verklaring te vinden voor de sterke voorkeur om aux vooraan te zetten als er een geïncorporeerde IC is.

Hoog tijd dus om te kijken of er systematische verschillen zijn in de metrische patronen naargelang er sprake is van een ‘scheidbaar samengesteld werkwoord’ of niet, waarbij we natuurlijk ook de volgorde in de eindgroep als parameter gebruiken.

In tabel 3 worden zes verdelingen van de werkwoordelijke eindgroepen in onze twee deelcorpora naast elkaar gezet:

- (i) VD-aux A – (ii) aux-VD – (iii) VD-aux >aux-VD (niet gerealiseerd alternatief van VD-aux) – (iv) aux-VD>VD-aux (alternatief van aux-VD) – (v) de som van VD-aux + aux-VD>VD-aux – (vi) de som van aux-VD + VD-aux > aux-VD.

De twee laatste verdelingen zijn ‘virtueel’: ze geven aan wat de verhouding zou zijn bij consequente keuze voor één van beide volgordes.

De tabel presenteert onder elkaar de verhoudingen voor de eindgroepen zonder geïncorporeerde IC: (I) geen scheidbaar samengesteld hoofdwerkwoord), en die mét: (II) wel een scheidbaar samengesteld werkwoord.

TABEL 3

Verdeling van jambische en trocheïsche patronen in werkwoordelijke eindgroepen met aux achteraan / vooraan en hun alternatieven. Er wordt onderscheiden tussen eindgroepen zonder/met een geïncorporeerde IC (resp. I en II). Tegenover elkaar worden telkens gesteld: het aantal eindgroepen die met zwakke – sterke syllabe beginnen (resp. potentieel jambisch en trocheïsch)

	(i) VD-aux zwak/sterk	(ii) aux-VD zwak/sterk	(iii) VD-aux > aux-VD zwak/sterk	(iv) aux-VD > VD-aux zwak/sterk	(v = i+iv) zwak/sterk	(vi = ii+iii) zwak/sterk
(I) JP	073-001	005 – 053	005 – 069	055 – 003	128 – 004	010 – 122
HH	110 – 005	008 – 109	013 – 102	108 – 012	218 – 017	021 – 211
Totaal	183 – 006	013 – 162	018 – 171	163 – 015	346 – 021	031 – 333
(II) JP	001 – 015	025 – 015	005 – 011	003 – 037	004 – 052	030 – 026
HH	000 – 008	038 – 010	006 – 002	002 – 046	002 – 054	044 – 012
Totaal	001 – 023	063 – 025	011 – 013	005-083	006 – 106	073 – 038

De tabel toont een indrukwekkend verschil in de gerealiseerde metrische patronen (a) naargelang het hoofdwerkwoord in de werkwoordelijke eindgroep niet of wel samengesteld is, en (b) naargelang van de plaats van aux voor- of achteraan in de woordgroep.

Toch ontlopen de verhoudingen tussen ‘jambisch’ en ‘trocheïsch’ elkaar in het hele bestand nauwelijks. Tellen wij (i) en (ii) bij elkaar op, dan vinden wij bij de niet-samengestelde 196 van de 364 gerealiseerde eindgroepen met een jambisch patroon (53.8%); van die 196 hebben 183 het aux achteraan. Bij de scheidbaar samengestelde hebben 64 van de 112 gerealiseerde eindgroepen een jambisch patroon (57.1%): op één na hebben die echter allemaal aux vooraan. Vergelijkbare verhoudingen vinden wij als (ii) en (iv) bij elkaar worden opgeteld, en uiteraard ook bij samenvoeging van (v) en (vi).

Het aandeel van de jambische patronen is dus voor de twee deelverzamelingen niet zo verschillend. Maar wat van enorm belang is: zulke patronen worden in de praktijk vooral gerealiseerd als wij bij de eerste categorie (zonder samengesteld hoofdwerkwoord) het aux *achteraan* zetten, bij de tweede (met samengesteld hoofdwerkwoord) juist als aux *vooraan* komt.

Daarmee ligt het dus voor de hand om aan te nemen dat de sterke voorkeur voor aux-V als het werkwoord scheidbaar samengesteld is, terug te voeren is op de algemene tendens om in de werkwoordelijke eindgroep bij voorkeur een jambisch patroon te realiseren. Hoe belangrijk de factor bij de eindgroepen met samengesteld werkwoord wel is, wordt heel duidelijk als wij naar het virtuele corpus met omkering van de volgorde tussen aux en VD gaan kijken. In deeltabel II zouden bij omkering maar 16 van de 112 patronen jambisch zijn (nauwelijks 14.3%).³¹

Het is duidelijk dat aux achteraan in werkwoordelijke eindgroepen met samengesteld hoofdwerkwoord, heel zelden tot een jambisch patroon leidt: zowel bij de reëel genoteerde gevallen (kolom i) als bij de alternatieven van de voorbeelden met aux achteraan (kolom iv) is het jambische patroon uiterst zeldzaam. Met aux vooraan (kolommen ii en iii) heeft een vrij grote meerderheid van de realisaties wél een zwakke syllabe vooraan.

De verdeling van de metrische patronen is in werkwoordelijke eindgroepen met een scheidbaar samengesteld werkwoord dus sterk verschillend van die in werkwoordelijke eindgroepen met een ander werkwoord, zowel in constructies met als zonder een inherente constituent. Het lijkt dan ook vanzelfsprekend

³¹ Tegelijk mag erop gewezen worden dat de alternatieve volgordes bij eindgroepen met niet-samengesteld werkwoord maar weinig verschillen vertonen tussen de reële en de virtuele volgordes: tegenover de 53.8% in het reële corpus zouden in het virtuele 49.3%; dat verschil, dat wel zowel in JP als in HH voorkomt, is niet significant.

dat dit aspect als de primaire oorzaak van het dominante volgordepatroon gezien wordt.

Het is van het grootste belang voor ogen te houden dat het PMA (betreffende de metrische structuur) in combinatie met het PRA (betreffende de zinsritmiek) aan het werk is, en dat de invloeden die van beide uitgaan, elkaar kunnen tegenwerken. Dat levert een uitdaging op voor voortgezet onderzoek.

5.6 APPENDIX 1: IS DE VOORKEUR VOOR HET JAMBISCHE PATROON ECHT WEL INHERENT AAN DE WERKWOORDELIJKE EINDGROEP?

Wat voorafgaat onderbouwt de stelling dat metrische patronen een factor vormen in de verklaring van de volgordevariatie bij de werkwoordelijke eindgroep; die eindgroep zou immers autonoom zo opgebouwd worden dat een regelmatige alternantie van zwakke en sterke lettergrepen ontstaat. Toch ontbreekt nog een schakel: de voorkeur voor jambische patronen zou theoretisch het gevolg kunnen zijn van de algemene taalstructuur. Als het immers zo is dat het jambische metrum in Nederlandse zinnen überhaupt het gewone patroon is, dan is het heel goed denkbaar dat het metrum van de werkwoordelijke eindgroep gewoon een afgeleide is van een algemeen metrisch principe dat op zinsniveau opereert, en niet op het niveau van de woordgroep.

Het is vrij eenvoudig om deze mogelijkheid te verifiëren: als het inderdaad om een 'toevallig' correlaat van zo'n algemeen metrisch zinspatroon zou gaan, dan moeten wij wel veronderstellen dat een zwakke syllabe aan het begin van de werkwoordelijke eindgroep (het jambische patroon) frequent op een sterke er net voor zal volgen, en omgekeerd natuurlijk voor sterk volgend op zwak (het minoritaire, maar toch wel voorkomende trocheïsche patroon).

We zijn ook dit spoor nagelopen, en krijgen voor de werkwoordgroepen waarbij twee alternatieven bestaan, de volgende cijfers:³²

In het JP-corpus bestaat in 165 zinnen de keuze tussen een reële eindgroep en een alternatieve waarbij de beginsyllabe verschillend gespecificeerd is.³³ 86 daarvan volgen op een sterke syllabe, 79 op een zwakke. In tegenstelling

³² De bespreking wordt beperkt tot de zinnen waarin de werkwoordelijke eindgroep nog door ten minste één woord met ten minste één beklemtoonde syllabe vooraf wordt gegaan.

³³ Er zijn verder nog 29 zinnen met gelijk gespecificeerde beginsyllabe. Aangezien daarbij geen keuze mogelijk is, laten wij die weg.

met wat de hypothese i.v.m. het ‘veralgemeende’ jambische patroon op zinsniveau voorspelt, is in beide deelverzamelingen in meerderheid gekozen voor het patroon met een zwakke beginsyllabe in de eindgroep: na sterke voorafgaande lettergreep gebeurt dat in 56 gevallen (65.1%), na zwakke in 45 (57.0). Het verschil gaat in de richting van de hypothese dat er inderdaad sprake zou kunnen zijn van een algemeen zinsmetrum als conditionerende factor. Maar het verschil is niet echt significant te noemen. Met een χ^2 -waarde van 1.33 is de kans dat het om een toevalstreffer gaat ongeveer een op vier.

Dat het dat waarschijnlijk ook is wordt sterk voor de hand gelegd door de resultaten van het HH-corpus. Dit deelcorpus telt 215 bruikbare eindgroepen,³⁴ waarvan 96 met onmiddellijk voor de werkwoordelijke eindgroep een sterke syllabe, en 119 met een zwakke. Bij de reële varianten vinden wij nu vrijwel gelijke verhoudingen: na sterke syllabe treffen wij 49 keer (51.0%) een zwakke beginsyllabe aan, na zwakke syllabe zijn dat er 59 (49.6%).

De (voorlopige) conclusie ligt voor de hand: keuze voor sterke of zwakke beginsyllabe in de werkwoordelijke eindgroep hangt niet samen met de metrische structuren van wat in de zin voorafgaat, maar is duidelijk een autonoom gegeven.

5.7 APPENDIX 2: WAT MET DE HULPWERKWOORDEN DIE EEN INFINITIEF REGEREN?

Een belangwekkende vraag is: is het te verklaren dat de oppositie tussen twee volgordes tot in het hedendaagse Nederlands echt operationeel gebleven is bij de hulpwerkwoorden. met VD-complement, terwijl hulpwerkwoorden. die een infinitief regeren massaal naar het constructietype met aux vooraan zijn overgelopen?

Allereerst: waarschijnlijk laten sprekers en (vooral) schrijvers die de alternantie nog toepassen zich wel door dezelfde zinsritmische aspecten leiden als bij de hulpwerkwoorden. met VD. Dat deden in elk geval nog schrijvers tot in de eerste helft van vorige eeuw, cf. o.a. De Schutter (1964, p. 74 en 1978, p. 232). Maar sindsdien is dat sterk achteruit gegaan: de volgorde met aux achteraan is een curiosum geworden, en mag wellicht als een wat eigenzinnig stilistisch fenomeen gezien worden, veeleer dan het gevolg van een natuurlijke keuze.

Wat hierbij misschien een rol gespeeld heeft is het feit dat in de grote meerderheid van de potentiële eindgroepen beide volgordes een regelmatig patroon

³⁴ Uitsluitend worden ook hier de 21 eindgroepen waarbij het alternatief dezelfde specificatie van de beginsyllabe heeft.

opleveren, cf. *kan/kunnen geven – kan/kunnen proberen – kan/kunnen investeren – kan/kunnen vastpakken en geven kan/kunnen – proberen kan/kunnen – investeren kan/kunnen – vastpakken kan/kunnen*). Er zijn op die wetmatigheid heel weinig uitzonderingen:

- Als het hoofdwerkwoord monosyllabisch is, levert aux vooraan het beste resultaat, b.v. *kunnen gaan*; omgekeerd levert geen regelmatige afwisseling van lettergrepen op;
- Als de hele werkwoordelijke eindgroep *te* als VC-markeerder heeft, b.v. *te kunnen gaan – te kunnen investeren*; ook hier heeft de gepresenteerde volgorde (die nu grotendeels het monopolie verworven heeft) een regelmatig metrum, dat bovendien ook nog eens jambisch is. De omgekeerde volgorde levert een onregelmatig patroon op.
- Alleen bij tweelettergrepige hoofdwerkwoorden met hoofdtoon op de tweede lettergreep zou de volgorde met aux achteraan hier een beter metrisch resultaat opleveren, althans als aux tweelettergrepig is. De nu gangbaar geworden volgorde levert twee zwak betoonde lettergrepen na elkaar op, cf. *(te) kunnen proberen – bewegen*; dat is met aux achteraan ook het geval als aux een lange infinitief (met *te*) is, maar anders presteert die volgorde beter. Is aux monosyllabisch, dan is de volgorde met hoofdwerkwoord vooraan alleen beter in die zin dat het patroon jambisch is.

Samengevat: in metrisch opzicht levert de keuzemogelijkheid bij hulpwerkwoorden met infinitief nauwelijks ooit een meerwaarde op. Bovendien moeten wij er rekening mee houden dat de volgorde met aux achteraan bij deze werkwoorden, in de grote meerderheid van de regionale dialecten verdwenen is, cf. de kaarten bij Pauwels (1953) en in de *SAND* (2008). De volgorde met aux achteraan wordt bij dit type van werkwoordelijke eindgroepen dus nog amper ‘gevoed’, noch door regionale, noch door stilistische impulsen, en in overeenstemming met het Humboldtiaanse principe (cf. punt 2.1) verdwijnt het dan ook uit het actieve taalgebruik.

6. EINDBESCHOUWINGEN

In dit punt brengen wij nog twee afsluitende beschouwingen. Allereerst proberen wij in 6.1 de hoofdzaken van het gepresenteerde verhaal samen te vatten. In 6.2 breng ik een overzicht van punten die in vervolgonderzoek aan bod moeten komen. Al die punten zijn in het bovenstaande al ten minste één keer signaleerd.

6.1 SAMENVATTING

Fundamenteel is de keuze tussen aux voor- en aux achteraan in de werkwoordelijke eindgroep met VD-complement vrij; maar er zijn een paar uitgesproken tendensen die de keuze in sterke mate sturen. Die factoren zijn voor het merendeel goed bekend uit vroeger onderzoek, maar nieuw komt uit deze studie het belang van een bijkomende factor te voorschijn, die voor het eerst voor het voetlicht is gebracht door Arfs (2007): de metrische structuur van de werkwoordelijke eindgroep zelf.

Daarmee komt behalve de prosodische structuur van de uiting als geheel, ook die van de werkwoordelijke eindgroep zelf in beeld. Er zijn dus twee alternantieprincipes:

- (a) Het PRA (*Principe van Ritmische Alternantie*). Op het vlak van de zinsprosodie is er een tendens om sterk focalische constituenten maximaal uit elkaar te plaatsen; op die manier ontstaat in de zin een evenwichtig accentueringspatroon.
- (b) Het PMA (*Principe van Metrische Alternantie*). Specifiek voor de werkwoordelijke eindgroep zelf is dat gestreefd wordt naar een regelmatig, bij voorkeur jambisch metrum.

De twee (complexen van) tendensen kunnen elkaar tegenwerken, en kunnen bovendien gewoon genegeerd worden door spreker of schrijver. Bovendien zijn er mogelijk nog andere, niet-prosodische factoren die krachtiger kunnen blijken te zijn dan de prosodische (cf. punt 2.2). De toepassing van de twee prosodische tendensen leidt dan ook niet tot exclusieve keuze voor een van beide volgordes, maar wel tot uitgesproken voorkeuren, die in de twee deelcorpora die ik voor dit onderzoek geanalyseerd heb, inderdaad gevonden zijn:

- Zowel aanwezigheid van een inherente constituent voor de eindgroep als van een (meestal sterk focalische) constituent erna leidt tot ‘verdringing’ van het hoofdwerkwoord, weg van de constituent in kwestie. Een niet-geïncorporeerde IC (inherente constituent) bevordert op die manier vooraanplaatsing van aux; een geëxtraponeerde constituent bevordert achteraanplaatsing van aux.³⁵ Aangezien de twee deeltendensen samen in de zin geactiveerd kunnen zijn, zijn botsingen niet te vermijden.

³⁵ Het aantal geattesteerde zinnen is hier te klein om een uitspraak te doen over de vraag of er interactie is met de metrische factor.

- Aanwezigheid van een geïncorporeerde IC (het eerste deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord) bevordert vooraanplaatsing van *aux*, zelfs al komen op die manier automatisch twee sterk focalische elementen (de twee delen van het scheidbaar samengestelde werkwoord) vlak bij elkaar te liggen. Dat lijkt een gevolg te zijn van de algemene tendens om in alle werkwoordelijke eindgroepen een zo regelmatig mogelijk metrisch patroon te realiseren, dat bij voorkeur ook nog eens met een zwakke syllabe begint (dat m.a.w. in principe jambisch is).

6.2 DESIDERATA VOOR VERVOLGONDERZOEK

Allereerst moet erop gewezen worden dat aan dit verkennend onderzoek een relatief klein corpus ten grondslag ligt. Hoewel de significanties van de meeste onderscheidingen bepaald overtuigend te noemen zijn, is een onderzoek van een veel ruimer, en vooral ook meer gediversifieerd corpus (met inbegrip van gesproken taal) een belangrijk desideratum.

Zo'n omvangrijk corpus is ook een absolute must als wij een antwoord zoeken op een aantal bijkomende vragen, waarvan de meeste boven vermeld zijn:

- Wat gebeurt er als PRA en PMA tot verschillende preferenties (zouden) leiden? Het is denkbaar dat een van beide principes dan bijna automatisch de overhand krijgt; maar veel waarschijnlijker lijkt het mij te zijn dat dan andere aspecten of factoren mee in de 'eindafrekening' betrokken worden.
- Is het zo dat opposities tussen (syntactisch-structurele) componenten van de werkwoordelijke eindgroep automatisch tot verschillende preferenties leiden? Er worden in punt 5.5.1 nogal wat voorbeelden gegeven van verschillend gebouwde woorden die als scheidbaar deel van een samengesteld werkwoord kunnen gelden (b.v. eensyllabig *aan*, tweesyllabig *terecht*, driesyllabig *tevreden*). Die verschillen in bouw kunnen naar andere voorkeuren leiden i.v.m. de onderlinge plaats van *aux* en VD.
- Een heel interessante vraag is of bij volledig gelijke specificatie van potentiële varianten op basis van zowel PRA als PMA nog andere tendensen verschijnen.
- Wellicht nog relevanter voor het volledig begrijpen van voorkeuren is de vraag welke keuze gemaakt wordt als geen enkele variant tot een excellent resultaat leidt, b.v. als de alternatieve werkwoordelijke groepen resp. het patroon <-+0-> (*gewerkt hebben*) en <0-+> (*hebben gewerkt*) vertonen, of <-0+0-> (*tevreden gesteld hebben*), <0-0+> (*hebben tevreden gesteld*) en <-+0-+> (*tevreden hebben gesteld*).

- Waarschijnlijk nog ingrijpendere aanpassingen aan het boven geschetste kader zouden nodig kunnen zijn als in de werkwoordelijke eindgroep niet alleen de eerste voet als richtinggevend voor het karakter van het geheel gezien wordt, maar als ook onregelmatigheden verderop in de eindgroep mee in beschouwing worden genomen.

Waarschijnlijk zullen nog andere vragen rijzen in de loop van het voorgestelde vervolgonderzoek. Een constante bij al die vragen is de noodzaak om een ruim elektronisch doorzoekbaar corpus ter beschikking te hebben; bij voorkeur dan ook nog eens met een uitgesproken sociolinguïstisch profiel wat de sprekers / schrijvers en de aard van de onderzochte teksten betreft.

Referenties

- ANS** (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij, M.C. van den Toorn) Tweede, geheel herziene druk. Groningen: Martinus Nijhoff / Deurne: Plantyn.
- Arfs, M.** (2007). 'Rood of groen? De interne woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen in Nederlandse bijzinnen.' In Fenoulhet, J. e.a. (red.), *Neerlandistiek in contrast. Bijdragen aan het Zestiende Colloquium Neerlandicum*. Gent: IVN, p. 223-245.
- Booij, G.E.** (1981). *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Aula Paperback nr. 55. Utrecht / Antwerpen: Het Spectrum.
- Braecke, C.** (1990). '“Uit de Tang” of +/- prominent?.' *Taal en Tongval*, Themanummer 3 *Dialectsyntaxis*: 125-134.
- Collier, R. & 't Hart, J.** (1981). *Cursus Nederlandse intonatie*. Leuven: Acco.
- Coussé, E.** (2003). 'Woordvolgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin.' *Taal en Tongval*, 55: 138-156.
- Coussé, E.** (2006). 'De historische wortels van volgordevariatie in het *hebben*-preteritum.' *Taal en Tongval*, 58: 250-277.
- Coussé, E.** (2008). *Motivaties voor volgordevariatie. Een diachrone studie van werkwoordsvolgorde in het Nederlands*. Niet gepubliceerd proefschrift Universiteit Gent.
- De Meersman, A.** (1990). 'Bijzinsvolgorde in tweeledige ww.-groepen. Een verkennende historische schets.' *Taal en Tongval*, Themanummer 3 *Dialectsyntaxis*: 152-185.
- De Schutter, G.** (1964). 'De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands.' *Studia Germanica Gandensia*, 6: 45-84.
- De Schutter, G.** (1976). 'De bouw van de Nederlandse zin. Beschrijving en voorstel tot beregeling.' *Verslagen & Mededelingen van de KANTL*, 1976/2: 165-282.
- De Schutter, G.** (1985). 'Pragmatic and Syntactic aspects of Word order in Dutch.' In Bolkestein, A.M. e.a. (eds.), *Syntax and Pragmatics in Functional Grammar*. Dordrecht: Foris Publ., p. 137-154.

- De Schutter, G.** (1988). 'In en uit de tang in de Middelnederlandse bijzin.' *Leuvense Bijdragen*, 77: 385-401.
- De Schutter, G.** (1996). 'De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal.' *Nederlandse Taalkunde*, 3: 207-220.
- De Sutter, G.** (2005). *Rood, groen, corpus! Een taalgebruiksgebaseerde analyse van woordvolgordevariatie in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen*. Niet gepubliceerd proefschrift Universiteit Leuven.
- De Sutter, G., Speelman, D. & Geeraerts, D.** (2007). 'Luisteren schrijvers naar hun innerlijke stem? De invloed van ritmische factoren op de woordvolgorde in geschreven werkwoordelijke eindgroepen.' *Neerlandistiek.nl*, 7: 1-24.
- De Sutter, G.** e.a. (2003). 'Woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen. Naar een statistische evaluatie van zes factoren.' In Koole, T. e.a. (red.), *Artikelen van de vierde sociolinguïstische Conferentie*. Delft: Eburon, p. 111-121.
- Duinhoven, A.M.** (1988). 'Taalverandering door herinterpretatie. Diachroon onderzoek naar vorm en betekenis der voltooide tijden.' In Van Leuvensteijn, A.J. (red.), *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*. Amsterdam: Vrije Universiteit Uitgevers, p. 7-35.
- Duinhoven, A.M.** (1997). *Middelnederlandse syntaxis. Synchroon en diachroon. Deel 2. De Werkwoordgroep*. Groningen: Nijhoff.
- Duinhoven, A.M.** (1998). 'Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep.' *Nederlandse Taalkunde*, 3: 96-119.
- Haeseryn, W.** (1990). *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Meeussen, A.E. & Vanacker, V.F.** (1951). 'De dubbele werkwoordgroep.' *De Nieuwe Taalgids*, 44: 36-50.
- Michels, L.C.** (1959). 'Op de grens van copula en hulpwerkwoord.' *Taal en Tongval*, 11: 206-212.
- Overdiep, G.S.** (1937). *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch*. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Pardoën, J.** (1991). 'De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde.' *Forum der Letteren*, 32: 1-20.
- Pardoën, J.** (1993). 'The word order of final elements in Dutch: free variation or meaningful organisation?' In Firsner, R. (ed.), *The Low Countries and beyond*. Lanham: University Press of America, p. 71-83.
- Pauwels, A.** (1953). *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin. Deel I Tekst – Deel II Kaarten*. Leuven: Symons.
- SAND** (2008). *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten. Deel 2.* (Sj. Barbiers e.a., eds.) Amsterdam: AUP.
- Sassen, A.** (1963). 'Endogeen en exogeen taalgebruik.' *De Nieuwe Taalgids*, 56: 10-21.

- Shannon, T.F.** (1993). 'Focus and the Extraposition of noun phrase complement clauses in Dutch.' In Drijkoningen, F. & Hengeveld, K. (eds.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: Benjamins, p. 117-128.
- Stroop, J.** (1970). 'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen.' *Taal en Tongval*, 22: 128-147.
- Swerts, M.** (1998). 'Ritme als verklarende factor voor de keuze tussen groene en rode volgorde in het Nederlands.' *Nederlandse Taalkunde*, 3: 299-308.
- Swerts, M. & Van Wijk, J.** (2005). 'Prosodic, lexico-syntactic and regional influences on word order in Dutch verbal endgroups.' *Journal of Phonetics*, 33: 243-262.
- Van den Berg, B.** (1949). 'De plaats van het hulpwerkwoord in de voltooide tijden in de Nederlandse bijzin.' *Taal en Tongval*, 1: 155-165.